

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

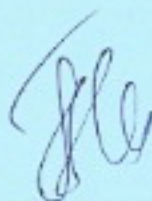
VAQİF AĞASƏF oğlu QƏMBƏROV

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN KƏMİYYƏT FORMALARININ
KONTEKSTUAL-FUNKSIONAL TƏHLİLİ

10.02.04 – German dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2008

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

filologiya elmləri namizədi, dosent
Möminat Məhəmməd qızı Öməröva

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri və
Roman-german dilləri kafedraları

Müdafiə 28 İyun 2008-ci il saat 14⁰⁰ -da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər
namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan
dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

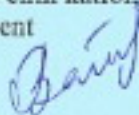
Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 26 may 2008-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İSİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Kəmiyyət hər bir dildə, o cümlədən müasir ingilis dilində, ismə xas olan əsas kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya bir sıra formalarla ifadə olunur. Bizim tədqiqata qədər bu formalar müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, onlar indiye qədər kontekstual-funksional baxımdan nə ümumi, nə də xüsusi şəkildə təhlil və tədqiqat obyektinə olmamışdır. Tədqiqat olunan mövzunun aktuallığı ilk növbədə buradan irəli gəlir.

İsmi kəmiyyət formalarının kontekstual-funksional təhlili özündə birinci və ikinci (tərəmə) mənaların əlaqəsinin müəyyən edilməsini, onların obyektiv əlamətlərinin aşkar olunmasını, kontekstdə yaranan mənə çalarlarının araşdırılmasını ehtiva edir. Çağdaş dövrdə ingilis dili insanlar arasında ən çox işlənən ünsiyyət vasitəsinə çevrilməkdədir. Bu dildə istifadə olunan söz formalarının işlənmə mexanizminin şərh olunması kommunikaçıya prosesinin asan dərək olunmasına kömək edə bilər. Problemin tədqiqatını aktuallaşdırın həm də bu məsələdir.

Mövzunun aktuallığı həm də buradan irəli gəlir ki, tədqiqatda ismin kəmiyyət formalarının mənə tutumu əvvəlki araşdırmalardan fərqli olaraq, frazafövqi birlik, sual-cavab birliyi, intekst və s. kimi mətn dilçiliyi elementləri ilə əlaqədə öyrənilir.

Tədqiqatın obyekt. Tədqiqatın obyektinə müasir ingilis dili nəsrində ismin kəmiyyət formalarıdır. Dissertasiyada bu formaların mətn dilçiliyi nəzəriyyəsi, kontekstual-funksional təhlil, funksional-semantik sahə anlayışları ilə əlaqədar çeşidli xüsusiyyətləri öyrənilir.

Tədqiqatın predmeti ismin kəmiyyət formalarının transpozisiya, neytralizasiya və desemantizasiya funksiyalarını doğuran obyektiv səbəblərin üzə çıxarılması, onların mexanizminin şərh olunmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat olunan dissertasiyanın məqsədi ismin kəmiyyət formalarının kontekst semantikasını məzmun cəhətdən hərtərəfli təsvir etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- dil sistemində ismin kəmiyyət formalarına aid olan mənaların təhlili
- ismin kəmiyyət formalarının paradigmatik məzmununun təyin edilməsi;
- mətdə yaranan ikinci mənaların təhlili: mətn vasitəsilə yaranan semantik kontekstlərin təsiri altında ismin kəmiyyət formalarının daxili məzmununda baş verən əsas semantik dəyişikliklərin aşkar edilməsi;
- mətdə ismin kəmiyyət formalarının ikinci mənalarının reallaşdırılmasını şərtləndirən kontekstual-funksional vasitələrin müəyyənlişdirilməsi və sistemləşdirilməsi;

- ismin kəmiyyət formalarının ikinci mənalı olan transpozisiya, neytralizasiya və desemantizasiyanın mexanizminin təyin olunması;

- ismin kəmiyyət formalarının mətnə funksional-semantik sahə yaratmasının şərhı;

- ismin kəmiyyət formalarının mətnyaradıcı formal vasitələr kimi çıxış etməsinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələrə müvafiq olaraq tədqiqat funksional təhlil, komponent təhlil metodu, substitusiya və kontekstoloji metod vasitəsilə yerinə yetirilmişdir.

Kontekst semantikasının *funksional təhlili* qrammatik formaların mətnə yerinə yetirdiyi funksiyalara görə öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Funksional yanaşmada ismin kəmiyyət formalarının kontekstdə yaranan törəmə funksiyaları – transpozisiya, neytralizasiya və formal baxımından leksikalizasiyaya uğramış desemantizasiya funksiyası öyrənilir.

İsmin kəmiyyət formalarının tərkibinə daxil olan semlər, mətnə kəmiyyət formalarının işlənilməsi zamanı onların əsas məzmununa uyğun olan semantik dəyişikliklər *komponent təhlil* metodu ilə araşdırılır.

Kəmiyyət formalarının ikinci funksiyalarının birmənalı təsviri, verilmiş kontekst və situasiyanın şərtlərinin təyini zamanı mümkün olur ki, bu da *kontekstoloji metodun* tətbiqini tələb edir. Kontekstoloji metodun komponent təhlil ilə birgə işlədilməsi ifrat subyektivizmədən qaçmağa kömək edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İsmnin kəmiyyət formalarına aid zəngin faktik materialların mətn dilçiliyi nəzəriyyəsi işığında tədqiqata cəlb edilməsi, bu formaların mətnyaradıcı formal vasitələr kimi çıxış etməsi dissertasiyanın elmi yeniliyini müəyyən edən cəhətlərdəndir. Tədqiqatın elmi yeniliyi həm də ondadır ki, german dilçiliyində ilk dəfə olaraq ismin kəmiyyət formalarının transpozisiya, neytralizasiya və desemantizasiyasının mexanizmləri izah edilib sistemləşdirilir, transpozisiyanın leksik vasitələrinin yaratdığı üzvlənmə, müxtəliflik, qeyri-müəyyənlik, qeyri-məhdudluq, intensivlik, qeyri-intensivlik leksik-semantik sahələri tədqiq olunur, ismin kəmiyyət formalarının neytralizasiya sahəsi yaratması və neytralizasiyanın distributiv cəm forması ilk dəfə müəyyən edilərək şərh olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada kontekstual-funksional təhlil metodu vasitəsilə ismin kəmiyyət formalarının mətnə işlədilməsi qanunauyğunluqlarına yeni müddəalar əlavə edilir, həmçinin komponent təhlil, kontekstoloji təhlil, semantik sahə metoduna münasibət bildirilir.

Nəzəri planda tədqiqatın nəticələrindən ingilis dilinin funksional qrammatikasının tərtibində, ismin kəmiyyət formalarının ikinci funksiya-

larının funksional-semantik şərhindən ingilis dilinin nəzəri qrammatikasının yazılmasında istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri leksikoqrafik praktikada, mühazirə və seminar məşğələlərində, ingilis dilinin praktik qrammatikası məşğələlərində, ingilis dilindən və ingilis dilinə tərcümə kursunda istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ingilis dili üzrə ixtisas alan magistrantlar üçün xüsusi kurs kimi də istifadə edilə bilər.

Müdafiyyəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Müasir ingilis dilində ismin transpozisiya olunmuş kəmiyyət formaları paradigmatik məzmununa malikdir.

2. Mətnin semantik kontekstlərinin təsiri altında ismin kəmiyyət formalarının daxili məzmununda dəyişikliklər baş verir.

3. Mətnə ismin kəmiyyət formalarının ikinci mənalının həyata keçirilməsini şərtləndirən kontekstual-funksional vasitələr mövcuddur.

4. İsmnin kəmiyyət formalarının ikinci funksiyaları olan transpozisiya, neytralizasiya və desemantizasiyanın meydana gəlməsinin özünəməxsus mexanizmləri vardır.

5. İsmnin kəmiyyət formaları mətnə funksional-semantik sahələr yaradır.

6. Mətnə ismin kəmiyyət formaları mətnyaradıcı formal vasitələr kimi çıxış edir.

Tədqiqatın mənbəyi nəzəri dilçilik və idrak nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış tədqiqatçıların (L.Yelmslev, O.Yespersen, C.Layonz, A.Martine, M.Həllidey, B.Trnka, Z.Şmidt, N.S.Trubetskiy, O.I.Moskalskaya, T.M.Nikolayeva, V.M.Solntsev, A.A.Xolodoviç, Ə.Ə.Abdullayev, K.M.Abdullayev, S.Ə.Abdullayev, M.D.Novruzov, M.I.Adilov, F.M.Ağayeva, A.A.Axundov, O.I.Musayev, F.Y.Veysəlli, A.A.Leontyev, V.Z.Panfilov, H.Paul, U.Çeyf və b.) əsərləri, həmçinin ingilisdilli bədii ədəbiyyatdan götürülmüş illüstrativ materiallardan ibarətdir.

Faktik material 7778 səhifədən seçilmiş misalları əhatə edir. İsmnin kəmiyyət formalarının öyrənilməsinə, anlaşılmasına, şərhinə aid mülahizə, fikir və təhlilin obyektivliyini təmin etmək üçün dissertasiyada verilən misallara aid informantların sorğusu keçirilmiş, beləliklə, fərdi-subyektiv fikirlərdən uzaqlaşmağa çalışmışıq. Tədqiqatda yalnız informantların bəyəndikləri misallardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları ilə bağlı respublikada keçirilən elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdindəki Elmi seminarlarda müzakirə olunmuş və müdafiyyə məsləhət görülmüşdür.

müşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bir məqalə xaricdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və misal gətirilmiş mənbələrin siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müdafiyyə təqdim olunan nəzəri müddəalar, dissertasiyanın aprobeşiyası və quruluşu şərh olunur.

«Grammatik kateqoriyaların təhlilinə kontekstual-funksional yanaşmanın əsas cəhətləri və müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarının əsas paradigmatik mənalara» adlanan birinci fəsildə grammatik kateqoriyaların funksional təhlilinin əsas xüsusiyyətlərinə, müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasının semantik quruluşuna və ismin kəmiyyət formalarının əsas paradigmatik mənalara aydınlıq gətirilir.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası D.İ.Arbatski, M.N.Klaz, M.M.Perelman, İ.A.Smirnova, A.A.Axundov, M.D.Novruzov və başqalarının araşdırmalarının tədqiqat obyektı olmuşdur. Bu sahədə kifayət qədər həll olunmamış problemlər mövcuddur. Bunlardan biri də kəmiyyət kateqoriyasına funksional yanaşmanın sistemli araşdırılmamasıdır. Funksional grammatikadan bəhs edən C.Finç yazır ki, bu grammatika çox böyük incəliklə subyekt və obyektlərin müxtəlif tiplərini şərh etməklə yanaşı, onları dilin semantik imkanları ilə əlaqələndirir. Bu grammatikanın M.Hellidey tərəfindən yaradılması N.Xomskinin daha çox mücərrəd olan *transformasion grammatikasına* cavab reaksiyasıdır.¹ M.Hellidey öz grammatikasını *sistemli grammatika* adlandırır, onun dilin üslub planında təhlili üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd edir.²

Çağdaş amerikan dilçiliyində də funksionalizm mühüm yer tutur. A.A.Kibrik bu bərədə yazır: «Funksional dilçilik elə fikir zənginliyi və ən müasir nəticələrlə sociyyələnilir ki, bu, istənilən bir ölkənin elminə şərəf gətirə bilər.»³

Funksionalistlərin əsərlərindən həm vətən dilçiliyində, həm də rus

¹ Finch, Geoffrey. Linguistic Terms and Concepts. St.Martin's Press, INC., New York, 2000, p. 93

² Хеллiday М.А.К. Лингвистическая функция и литературный стиль // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX, М.: Прогресс, 1980, с. 132

³ Кибрик А.А. и др. Функционализм // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. М.: Изд-во МГУ, 1997, с. 276

dilçiliyində istifadə etməyə cəhdlər göstərilir. Məsələn, rus dilçisi V.Q.Qak yazır ki, funksional yanaşmaların tipləri bizim formadan məzmunə (semasioloji yanaşma) və yaxud məzmunundan formaya (onomasioloji yanaşma) istiqamətimizdən asılı olaraq fərqlənir.⁴ Onomasioloji qrammatika leksik-semantik və ya funksional-semantik sahə də adlandırılır. A.V.Bozdarko funksional-semantik sahəyə (FSS) belə bir tərif verir: «FSS müəyyən semantik kateqoriyaya əsaslanan qrammatik və «nizamlı» leksik vahidlərin qrupudur.»⁵ *Semantik kateqoriya* dedikdə biz, dil mənalarının bu və ya digər variantlarında çıxış edən, morfoloji, sintaktik, leksik, həmçinin kombinə olunmuş müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan əsas invariant kateqorial əlamətləri nəzərdə tuturuq.

Funksional-semantik sahələrin təqdimatını nitqlə, sözləmlə əlaqələndirən anlayış *kateqorial situasiya* anlayışıdır. «Kateqorial situasiya müxtəlif sözləm vasitələri ilə ifadə olunan ehtimal bir tip (bu və ya başqa variantda çıxış edən) məzmunun strukturudur ki, a) müəyyən semantik kateqoriyaya əsaslanır və verilmiş bir dildə onun vasitəsilə funksional-semantik sahə yaradır; b) sözləm vasitəsilə verilən ümumi situasiyanın aspektlərindən, onun kateqorial seçiyələrinin birindən (aspektual, temporal, modal, lokativ və s.) ibarətdir.»⁶

Müəyyən bir dilin mətn materialı əsasında funksional-semantik sahənin tədqiqi, hər şeydən əvvəl kateqorial situasiya tiplərinin çoxpilləli məzmun variativliyinin tədqiqidir. Bu variativlik isə formal ifadə vasitələrinin variativliyi ilə bağlıdır. Məhz bu əsasda öyrənilən funksional-semantik sahənin mənası və strukturu haqqında paradigmatik qanunauyğunluq kimi nəticə çıxarmaq mümkündür.

Təhlilin çeşidli mərhələlərində mənadən formaya və formadan məna-ya istiqamətlənən mövqelərdən istifadə olunur. Araşdırmada qrammatik təsvirin hər iki istiqamətinin sintezi prinsipindən istifadə edirik.

Funksional təhlildə «semantikadan» və «formadan» yanaşmaların bütün kompleksini nəzərdə tutaraq qeyd etmək olar ki, bu əsasda aşağıdakı cəhətlər əlaqələnir və bir-birini tamamlayır:

- 1) kommunikativ akt iştirakçılarının nitq fəaliyyətinin modelləşdirilməsi;
- 2) semantika və formanın, funksiya və vasitələrin, semantik kateqoriya

⁴ Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. М., 1985, с. 13

⁵ Бондарко А.В. Введение. Основания функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград Наука, 1987, с. 11

⁶ Успенский, с. 12

və dil formalarının daxili əlaqələrinin asimmetrik münasibətləri.

Qrammatik araşdırmaların kontekstual-funksional istiqamətində, təbii ki, *funksiya* anlayışı ön plana çıxarılır. Funksional dilçilik ondan mənəni, yaxud mənə vahidlərinin strukturunu fərqləndirmək üçün istifadə edir.

Dil vahidlərinin funksiyası dil sistemi obyektlərinin və onların əhatəsinin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. *Əhatə* sintaqmatik sıradə müəyyən dil vahidinin mövqeyini əks etdirən ünsürlərə deyilir.

Araşdırmada dil vahidlərinin funksiya daşması dedikdə, müxtəlif səviyyəli dil sistemi elementlərinin və əhatənin dil quruluşu ilə şərtlənən və nitqdə aktuallaşan qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutulur.

Funksional yanaşma üçün qrammatik formaların polifunksionallığını, forma və məzmunun asimmetriyasını, qrammatika ilə leksikanın qarşılıqlı təsirini aşkar etmək başlıca şərtdir. Qrammatik formaların funksional müxtəlifliyindən bəhs edən V.Q.Qak bu funksiyaların əsas tiplərini aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyən edir:

a) mənə bildiren semantik funksiya və mənə bildirməyən asemantik funksiya;

b) ilkin funksiya və ikinci funksiya.⁷ V.Q.Qak yazır: «Bu halda (yəni ikinci funksiyalar yarandıqı halda – V.Q.) dil elementi ya ümumiləşmiş mənə kəsb edir, qarşılaşdırma aradan qalxır, ya paradigmasına görə özünün oksii olan element mənasında işlənir, ya da nəhayət, gerçəkliliklə əlaqəsini bilavasitə itirir. Beləliklə, üç növ ikinci funksiya yaranır: ümumiləşdirmə, transpozisiya və desemantizasiya.»⁸

Ümumiləşdirmədə dil elementi ümumiləşmiş mənədə işlənir, qarşılaşdırma üzvlərinin mənaları neytralizasiya olunur:

Better an open enemy than a false friend.

False friends are worse than open (or bitter) enemies.

Bu atalar sözlərindəki ifadə məzmunu eynidir. Lakin eyni fikir birinci misalda ismin kəmiyyət formasının təkii (enemy, friend), ikincidə isə cəmi (friends, enemies) ilə verilmişdir, amma söyləmin mənası dəyişməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, *neytralizasiya* funksiyasında ismin kəmiyyət formasının paradigma elementləri bir-birini əvəz edə bilər.

İsmin kəmiyyət formasının *transpozisiyasında* da formaların neytralizasiyası baş verir, lakin bu, ümumiləşdirmədə olduğu kimi, semantik neytralizasiya deyildir. Neytralizasiyada bir forma (tək) digər formanı (cəmi) əvəz edə bilirsə, transpozisiyada bu, mümkün deyildir, yəni forma

⁷ Гак В.Г. К типологии функциональных изводов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. М., 1985, с. 5-15

⁸ Усно орда, с. 13

dəyişməsi birtərəflidir, bu dəyişmə nəticəsində isə dil elementinin məzmununda yeni səmlər əmələ gəlir. Transpozisiya funksiyasında sözdə məna çaları ilə fərqlənən sinonim forma yaranır.

Və nəhayət, desemantizasiya formasında qrammatik element dilxarici varlığın hər hansı bir əlamətini göstərmir və sözün xarici formasının elementi kimi çıxış edir:

This is very good news və ya *Measles is an infectious disease*.

Göründüyü kimi, "news" və "measles" sözləri cəm şəkilçisi olan -s ilə işlənmələrinə baxmayaraq, tək formalı felleo (is) uzlaşmışdır. Bu da -s şəkilçisinin desemantizasiyaya uğradığını əyani şəkildə göstərir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarına funksional yanaşma bizə imkan verir ki, mürəkkəb dil materialını səmərəli şəkildə təhlil edək və kəmiyyət kateqoriyası elementlərinin işlənməsini proqnozlaşdıraq. Araşdırıcıların böyük əksəriyyətinə qoşularaq, biz belə bir nəzər nöqtəsini qəbul edirik ki, ismin kəmiyyət kateqoriyasının invariant mənası onun təklik / cəmlik mənasıdır. Tədqiqatda əsas, birinci kimi qəbul etdiyimiz differensial səmlər olan təklik / cəmlikdən başqa, isimlərin kəmiyyət kateqoriyasının semantik quruluşunda şərti seqmentləşmənin müxtəlif tipləri izah edilir. Tədqiqat göstərir ki, ismin kəmiyyət formalarının semantik quruluşu komponent təhlil vasitəsilə aşkara çıxarıla bilən minimal məna elementlərinə – səmlərə ayrılır. Səmlər üzrə təhlil ismin kəmiyyət formalarının semantik məzmununun tam həcmiini aydın şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Tədqiqat nəticəsində differensial səmlər olan «təklik» (s) – «cəmlik» (p) əsasında potensial səmlər olan «bütövlük» (a) – «üzvlənmə» (a₁), «eynilik» (b) – «müxtəliflik» (b₁), «müəyyənlik» (c) – «qeyri-müəyyənlik» (c₁), «məhdudluq» (d) – «qeyri-məhdudluq» (d₁) səmləri aşkar edilmişdir. Bu potensial səmlər obyektiv – potensialdır, çünki onlar predmetlərin real diskretliyinə əsaslanaraq müəyyən edilir. İsm cəm formasının quruluş mənasında subyektiv-potensial səmlər olan «intensivlik» (e) – «qeyri-intensivlik» (e₁) səmləri də aşkar edilmişdir ki, onlar emosional-hissi qavrayışların təsviri, ifadəsi ilə əlaqədar meydana çıxır.

Cəm formada olan isim predmet və hadisələrin diskretliyini ifadə edərək üzvlənir və potensial sem olan «üzvlənməni» (a₁) yaradır:

"I don't think we'll waste any more time pursuing your logical processes", sighed the Professor. He was obviously impatient to begin his set speech. "Anyway, you're quite wrong. We're not going to the big moons at all" /.../ (Science Fictions, 41).

İsm cəm formasında işlənən "processes" və "moons" sözlərində «üzvlənmə» (a₁) seminin aktuallaşdığı aydın görünür.

Üzvlənməyə əks olan potensial «bütövlük» (a) semi tək kəmiyyət

formasının məna quruluşuna daxildir:

He did as she bade and in five minutes she joined him. He was smoking a cigarette (W.S. Maugham. The Painted Veil, 14).

Nümunədən bir bütövdən söhbət getdiyi məlum olur.

Potensial semlər olan «bütövlük» / «üzvlənmə» əksliyinin bazasında «eynilik» (b) / «müxtəliflik» (b₁) semlərinin oppozisiyası aktuallaşır. «Eynilik» semi dedikdə bir-birilə eyni, həmcins olan bir predmet və ya predmetlər sırası nəzərdə tutulur. «Eynilik» semi həm tək, həm də cəm kəmiyyət formasının məzmun quruluşuna daxildir. Tək kəmiyyət formasında olan nümunə:

Wounded vanity can make a woman more vindictive than a lioness robbed of her cubs /.../ (W.S. Maugham. The Painted Veil, 68).

Cəm kəmiyyət formasında «eynilik» seminə aid nümunə:

/.../ It was like the green lane between the parted waters of the Red Sea, like a damp vault connecting empty tombs (S.F. Fitzgerald. Selected Short Stories, 94).

«Qırmızı dənizin suları» bir dənizə aid olduğu üçün onun «eynilik» semini aktuallaşdırdığı şübhə doğurmur.

İsmin cəm kəmiyyət formasının semantik quruluşundakı «müxtəliflik» (b₁) semi predmet və hadisələrin keyfiyyət müxtəlifliyini bildirir:

/.../ At length the chief gave in ... Not that I don't plan a detailed study, mind you", he said. Scornfully: "still I suppose we can hold a conference, and I'll try to calm your fears" (Science Fiction, 88).

«Müəyyənlik» (c) semi həm tək, həm də cəm kəmiyyət formalarında müəyyən olanı, həddü, sərhəddi bildirmək üçün işlədilir:

There was no sign of the enemy. Around us were empty sand dunes - but not empty, because out of them had come the missile (Science Fiction, 139).

Burada «müəyyənlik» seminin aktuallaşmasına müəyyənlik artıqlı və kontekst kömək etmişdir.

«Qeyri-müəyyənlik» (c₁) semi əşya və hadisələrin intəhasız sırasını bildirir:

/.../ And there are men of chemistry who spray the trees against pests, who sulphur the grapes, who cut out disease and rots, mildews and sicknesses /.../ (J. Steinbeck. The Grapes of Wrath, 351).

«Məhdudluq» (d) semi tək və cəm kəmiyyət formalarında predmetlərin bitmiş, müəyyən sayını bildirir:

1. I want a cold drink (J. Steinbeck. The Grapes of Wrath, 175).

2. "Two teas, please, miss" he ordered (W.S. Maugham. Theatre, 231).

«Qeyri-məhdudluq» (d₁) semi dedikdə predmet və hadisələrin mücorədliyinə, sonsuzluğuna işarə edən bitməmiş çoxluq nəzərdə tutulur:

The spring is beautiful in California. Valleys in which the fruit blossoms are fragrant pink and white *waters* in a shallow sea /.../ (J.Steinbeck, The Grapes of Wrath, 351).

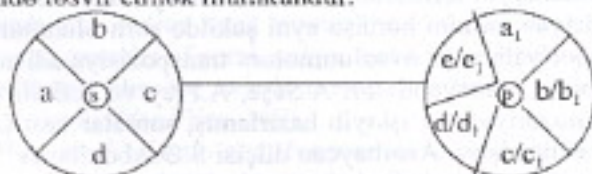
«İntensivlik» (e) semi ilə obrazlı şəkildə danışan hansısa mühüm, güclü, nəhəng olan bir şeyi ifadə edir:

/.../ Nothing but fish. Lobsters, soles, moules, langoustines, *mountains of fruits de mer* /.../ (Making it All Right, 71).

«İntensivlik» (e) seminə «qeyri-intensivlik (e₁) semi qarşı qoyula bilər ki, o az, zəif, cüzi olan bir şeyi ifadə etmək üçün işlədilir.

/.../ Her thoughts floated upon the surface of her mind like *little white clouds* reflected on a still lake (W.S.Maugham. The Painted Veil, 175).

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, ismin kəmiyyət kateqoriyasının semantik quruluşunu, real və şərti seqmentasiyasını və kəmiyyət formalarının əsas paradigmatik mənalarnı bütövlükdə aşağıdakı sxem şəklinə təsvir etmək mümkündür:

Dissertasiyanın ikinci fəslində «İsmin kəmiyyət formalarının semantik transpozisiyasının təhlili» adlanır. Araşdırmalar göstərir ki, kəmiyyət formalarının semantik transpozisiyasına səbəb olan əsas amil qrammatik forma mənasının sözün leksik mənası ilə uyğun gəlməməsidir. Bu barədə O.Yespersen,⁹ S.D.Katsnelson,¹⁰ İ.Q.Koşevaya¹¹ müəyyən fikirlər söyləmişlər.

Biz araşdırmada ismin cəm kəmiyyət formasının sayla bilməyən isimlərin malik olmadığı forma əvəzinə işlənərək mənə çalardan ilə fərqlənən sinonim formalar yaratmasından ibarət olan ikinci mənalı funksiyant *transpozisiya* adlandıırıq.

İsmin kəmiyyət formalarının transpozisiyasını araşdırarkən isimlərin mənasındakı dəyişikliklərin iki növünü fərqləndirmək lazımdır: a)leksik-semantik; b)funksional-semantik.

Birinci növə aid olan sözləri leksik-semantik variant (LSV) adlandırırıqlar. Onların mənası lüğətlərdə öz əksini tapır. Xüsusiləşmiş mənalı sayla bilməyən isimlərin leksik-semantik variantlarını biz transpozisiya

⁹ Есперсен О. Философия грамматики. М.: Иностранная литература, 1958, с. 155

¹⁰ Калпелсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972, с. 32

¹¹ Кошвевая И.Г. Уровни языкового абстрагирования. Изд-во Киевского ун-та, 1973, с. 189

funksiyalı isim kimi tədqiq etmirik.

Tədqiqatda araşdırılan funksional-semantik növ isimlər müntəzəm xüsusiləşmiş mona ilə sosiyyələnmir, onlarda sinonim formalar yalnız mətn kontekstində baş verir. Bəzən metonimik sosiyyə daşıyan və sözün leksik monası ilə uyğun gəlməyən qrammatik mənada işlənən belə sözlərin mənası lüğətlərdə verilmir. Bu mənaları kontekstual-funksional təhlil vasitəsilə təyin etmək olar. Tədqiqat göstərir ki, funksional semantik növ leksik-semantik variant növünə çevrilir və bu hadisə dönməzdir. İsimlərin mənasındakı bu iki növ dəyişikliyi fərqləndirərkən, biz aşağıdakı mülahizələrə əsaslanırıq: əgər hər iki kəmiyyət formasında (yəni həm tək, həm də cəmdə) tipik qanunauyğun semantik əlaqə varsa, onda bu, kəmiyyət formasının transpozisiyasıdır. Əgər cəm kəmiyyət forması tək forma ilə müqayisədə başqa məzmun daşıyarsa, bu söz formaları arasında kəmiyyət istiqaməti üzrə uyğunsuzluq varsa, cəm formada olan isim tək formada olan felle uzlaşarsa, onda biz kəmiyyət formasının desemantizasiyasından bəhs etməliyik.

«Transpozisiya» termini həmişə eyni şəkildə şərh olunmur. Ş.Ballin şərhində «kateqoriyalararası əvəzlənmələr» transpozisiya adlanır. Cenevrə dilçilik məktəbinin nümayəndələri A.Seşe, A.Frey və Ş.Balli «funksional transpozisiya» nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış, sonralar onu L.Tenyer və H.Paul inkişaf etdirmişlər. Azərbaycan dilçisi S.Ə.Abdullayev¹², rus dilçisi Y.S.Kubryakovanın¹³ əsərlərində də kateqoriyalararası transpozisiyadan danışılır, bizim tədqiqatda isə kateqoriyadaxili, yəni ismin kəmiyyət kateqoriyasının daxilində baş verən söz formasının transpozisiyasından söhbət gedir.

İsmin kəmiyyət formalarının kontekst semantikasının təhlili göstərir ki, kəmiyyət formalarının transpozisiyası zamanı müxtəlif potensial semlərin paralel aktuallaşması baş verir. Bu da sayıla bilməyən isimlərin kəmiyyət formalarının (biz bu fəsildə yalnız cəm kəmiyyət formalarını təhlil edirik – V.Q.) semantik transpozisiyasının mexanizmini təşkil edir.

«Üzvlənmə (a₁) seminin bazasında «müxtəliflik» (b₁), «qeyri-müəyyənlik» (c₁), «qeyri-məhdudluq» (d₁) potensial semlərinin aktuallaşması zamanı ismin mənası daxilində hərəkət baş verir, onun (mənanın) həcmi genişləyir.

.../ Thompson had gone to bed. I grinned at the thought of the struggles of poor Thompson /.../ (Making it All Right, 300).

Bu misalda cəm kəmiyyət forması, mücərrəd, sayıla bilməyən "struggle" ismi mühitinə transpozisiya olunaraq, differensial «cəmlik» (p) semi ikinci plana keçmiş, «üzvlənmə» (a₁) və onun bazasında «qeyri-

¹² Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 155-191

¹³ Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, 1974, № 5, с. 64-77

müəyyənlük» (c₁)semləri aktuallaşmışdır.

Təhlil və araşdırmalardan görünür ki, obyektiv və subyektiv potensial semlərin realizasiyasının miqdarı kontekstdən asılıdır: bir halda cəm kəmiyyət formasının transpozisiya olunmuş semantik quruluşuna iki sem, başqa halda üç sem daxil olur. Sayla bilməyən isimlərin cəm kəmiyyət formasının transpozisiyasının mənə quruluşunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

a₁c₁(p) – «üzvlənmə» və «qeyri-müəyyənlük»; a₁b₁c₁(p) – «üzvlənmə», «müxtəliflik» və «qeyri-müəyyənlük»; a₁cd(p) – «üzvlənmə», «müəyyənlük», «məhdudluq» və s.

Araşdırma nəticəsində transpozisiya olunan isimlərin semantik quruluşunun şərh üçün iki növ kontekst aşkar etmişik:

1) daxili kontekst, 2) xarici kontekst.

Verilmiş söz forması daxilində kəmiyyət qramemi sayla bilməyən isimlərin *daxili kontekstini* yaradır:

... Slowly the waters sank among the rocks, revealing pink tables of granite, strange growths of coral, polyp, and weed. Down, down, the waters went, whispering like the wind among the heads of the forest. .../ (W.Golding. Lord of the Flies, 169).

Bu mətəndə maddi ismin cəm formasında işlənilməsi (waters) «müxtəliflik» (b₁) semini ön plana çıxarmışdır. Həmin potensial mənə isə daxil kontekstdən aşkar edilmişdir, yəni kəmiyyət qramemi özü daxil kontekst yaratmışdır.

Qrammatik formanın dil ehatəsi *xarici kontekst* yaradır. Buraya transpozisiyanın leksik və morfoloji-sintaktik vasitələri daxildir.

İsmin kəmiyyət formasının transpozisiyasının leksik və morfoloji-sintaktik vasitələri dedikdə, biz kvantifikatorları nəzərdə tuturuq. Bədii ədəbiyyatdan gətirdiyimiz nümunələrdə əsasən leksik vasitələrə müraciət etmişik. Kvantifikatorlardan bəhs edən C.Layonz,¹⁴ A.A.Molçanov,¹⁵ U.L.Çeyf¹⁶ göstərmişlər ki, *each, every, some, any, (n)either, enough* sözləri həm determinativ, həm də kvantifikator olur.

Məlum olduğu kimi, ünvanı mənalara ifadə edən və adlandırın çeşidli qrammatik və leksik səviyyə vasitələri bir-biri ilə təsadüfi deyil, müəyyən qanunauyğunluqları aşkarlamağa kömək göstərən münasibətlər vasitəsilə əlaqədardır. Belə qarşılıqlı təsirdə olan vasitələrin məcmusu *qrammatik-*

¹⁴ Лийонз Джон. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978, с. 454

¹⁵ Молчанов А.А. Роль квантификаторов в семантической интерпретации предложения (На материале английского языка). Автореф. дисс... канд. филол. наук. Минск, 1980

¹⁶ Чейф У.Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, с. 233-240; 260-262

leksik sahə adlanan bir sistem təşkil edir.¹⁷ Müəyyən etdiyimiz daxili və xarici kontekstləri səciyyəvləndirən vasitələr semantik sahənin tərkib hissələrini yaradır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, ismin cəm formasının transpozisiyasının leksik vasitələri aşağıdakı leksik-semantik sahələri əmələ gətirir:

1) Üzvlənmə leksik-semantik sahəsi; 2) müxtəliflik leksik-semantik sahəsi; 3) qeyri-müəyyənlik leksik-semantik sahəsi; 4) qeyri-məhdudluq leksik-semantik sahəsi; 5) intensivlik leksik-semantik sahəsi; 6) qeyri-intensivlik leksik-semantik sahəsi.

Dissertasiyanın «İsmnin kəmiyyət formalarında neytralizasiya və desemantizasiya məsələsi» adlanan üçüncü fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. «Neytralizasiya funksiyası» adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, mənaferqləndirici qarşılaşdırmanın neytralizasiyasının məgzi neytralizasiya olunan təkmeyarlı oppozisiyanın üzvlərinin paradigmatik differensial əlamətinin aradan qaldırılmasıdır.¹⁸ Bu dil hadisəsindən A.Martine, A.M.Muxin, V.Y.Mürkin, O.Yespersen, M.Halle, B.Trnka və başqaları bəhs etmişlər. İsmnin kəmiyyət formalarının neytralizasiyasını təyin etməyin *me-xanizmi* belədir: təhlil zamanı ümumiləşdirmə və ya inkarlıq kontekstində rast gəlinən forma paradigmin digər forması ilə fikrən əvəzlənir və əgər bu zaman ifadə olunan fikir dəyişmərsə, onda biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, bu halda ismin kəmiyyət formalarının oppozisiyası aradan qalxmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, ismin kəmiyyət formalarında semantik oppozisiyanın aradan qaldırılması üçün obyektiv meyarlardan biri eyni mənanın əks forma ilə ifadə olunmasının mümkünlüyüdür:

.../ But I'll bet your friend, the Fusionist saw to it that as little energy as possible was lacking. Fusionists usually do that .../ (Science Fiction, 35).

Bu nümunədəki son cümləni "Any Fusionist usually does that" şəklində də vermək olar, yəni burada tek və cəm formaların əksliyi aradan qalxır, kəmiyyət formasının neytralizasiyası baş verir.

İsimlərin kəmiyyət formalarında neytralizasiyanın əmələ gəlməsinin digər obyektiv əlaməti kəmiyyət formasının seçilməsindəki tərəddüddür:

Like father(s), like son(s) və ya

Bad wound is cured, not a bad name = ill wounds may be cured, but not ill names.

Semantik oppozisiyanın aradan qaldırılmasını təyin etmək üçün obyektiv əlamətlərin biri də tərcümədir. Tərcümə zamanı orijinalda tək

¹⁷ Гулыга Е.В., Шендзеле Е.И. Грамматико-лексическое имя в современном немецком языке. М.: Просвещение, 1969, с. 8-9

¹⁸ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: Изд-во иностр. лит., 1960, с. 75

kəmiyyət formasında olan isim cəmdə verilə bilər və əksinə:

Eye is the mirror of the soul – Глаза зеркало души (Английський прислів'я та приказки, Київ, 1973, №392).

Semantik oppozisiyanın aradan qaldırılmasının obyektiv əlamətlərindən biri də neytralizasiya olunmuş ismin ümumiləşdirici müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik artıqları ilə işlənməsidir. Bəzən bu artıqlar paralel işlədilir:

Besides, they would say, trust to *the Fusionist's* instinct. *A good Fusionist never goes wrong* (Science Fiction, 25).

Kəmiyyət qarşılaşdırması neytralizasiyasının obyektiv səbəblərindən biri də mətdə ismin kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı olaq zaman və determinasiya kateqoriyalarının mövcudluğuudur:

.../The Western States, nervous as horses before a thunder storm. The great owners, nervous, sensing a change, knowing nothing of the nature of the change /.../ (J.Steinbeck. The Grapes of Wrath, 170).

Bu nümunədə zaman və determinasiya kateqoriyalarının vasitələri (before a thunder storm; nervous, great, sensing) bir-birilə uzlaşaraq neytralizasiya üçün güclü şərait yaratmışlar.

İsmin kəmiyyət formalarının kontekstual-funksional təhlili zamanı müəyyən edilmişdir ki, ismin kəmiyyət formalarının neytralizasiyasını doğuran şərtlərdən biri ümumiləşdirmə kontekstidir; müqayisə isə onun xüsusi bir hadisəsi kimi təzahür edir. Aşkar olunan digər bir şərt isə inkarlıq kontekstinin mövcud olmasıdır.

Ümumiləşdirmə konteksti söyləmin ümumiliyini, mücərrədliyini bildirir:

The artist is the creator of beautiful things /.../ (O.Wilde. Selections, 77).

İnkarlıq kontekstində ümumi, mücərrəd anlayışlar mətdə oxucunun diqqətinə inkarlıq vasitəsilə çatdırılır:

He put his arm round her waist and kissed her full on the lips. *No woman was ever more surprised in her life /.../ (W.S.Maugham. Theatre, 99).*

Müqayisə ümumiləşdirmə kontekstində ismin kəmiyyət formalarının neytralizasiyasının xüsusi hadisəsidir. Müqayisədə ümumiləşdirici elementlər əsas sayılır, müqayisə olunan isim sifət tərəfindən ifadə olunan əlamətin intensivliyini göstərir və "as", "as...as", "like", "such", "more", "than" elementləri ilə işlədilir:

"Do you imagine that if you went down to a spa in the west of England as Mr. Atkins, a chartered accountant taking the waters for his liver, you would impress the people you met there *as a man of immense character?*" (S.W.Maugham. Cakes and Ale, 110).

Araşdırma zamanı kəmiyyətə görə neytrallaşan müqayisə formalarında xarici müqayisə elementləri olmayan, yəni "as", "as...as", "like", "such" olmayan hallara da rast gəldik. Bu növ müqayisəni biz *gizli müqayisə*

adlandırılır:

I blushed furiously. I felt *a perfect fool* (S.W. Maugham. Cakes and Ale, 139).

İsmin kəmiyyət formalarının neytralizasiyası zamanı öncə obyektlər çoxluğunu qeyd edən, sonra isə həmin çoxluğa bir obyektə aid edən dil hadisəsi vardır ki, bu da «distributiv tək kəmiyyət» adlandırılır:

.../ He had heard of rich *men* who had been blackmailed all *their* lives by some *servant* who had read a letter or overheard a conversation .../ (O. Wilde. Selections, 227).

Araşdırma zamanı distributiv tək kəmiyyətin əksi olan bir hadisə aşkar olunmuşdur. Biz bunu «distributiv cəm kəmiyyət» adlandırırıq, lakin bu termin O.S. Axmanovanın terminindən mahiyyətə fərqlənir.¹⁹ Bizim misallarda birinci hissə təkde, ikinci hissə cəmdedir:

.../ *A man* cannot be too careful in the choice of his *enemies* .../ (O. Wilde, Selections, 87-88).

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslində «Desemantizasiya funksiyası» adlanır. Desemantizasiyada dil forması real varlıqla birbaşa əlaqəsini itirir, struktur, formal funksiya ifadə edir, yeni leksikalizasiyaya uğrayır. Cəm kəmiyyət formasında işlənən isimlərin leksikalizasiya olunmuş formalarını iki qrupa bölmək mümkündür: 1) lüğətlərdə "pl." işarəsi ilə verilən isimlər, 2) a) lüğətlərdə "usu.pl." və "often.pl." işarəsi ilə verilən isimlər; b) əsasən cəm formasında işlənən, lakin desemantizasiya mənası lüğətlərdə verilməyən isimlər.

Lüğətlərdə "pl." (plural) işarəsi ilə verilmiş ismə aid nümunə:

"Come and have some *pickings*, said this jolly Father. But Moon stopped a minute. (K. Mansfield. Selected Stories, 54).

"Usu. pl." (usually plural) qeydi ilə verilmiş isimlərin "oft.pl." (often plural) işarəsi ilə verilmiş isimlərdən fərqi ondadır ki, ikincilərin desemantizasiya funksiyasında işlənmə tezliyi birincilərdən zəifdir.

Əsasən cəm kəmiyyət formasında işlənən isimlərin desemantizasiya funksiyası ifadə etdiyini ondan bilir ki, bu isimlərdəki -s formantı sözün mənasında heç bir əlavə sən yaratmır:

.../ The previous Jump has left us with insufficient energy for an immediate second Jump – that's *regulations* .../ (Science Fiction, 35).

Bu nümunədəki "regulations" sözünün "is" tək kəmiyyət bildiren köməkçi felle əzələşməsi onun formasının desemantizasiya funksiyasında işləndiyini göstərir. Lakin bu məna hələlik lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır.

Əsasən cəm kəmiyyət formasında işlənən isimlərin tədqiqi göstərir ki, dildaxili və dilxarici amillərin təsiri altında ismin kəmiyyət formasının

¹⁹ Axmanova O.S. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966, с. 236

desemantizasiyası müasir ingilis dilində davam etməkdədir.

Tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir:

1. Mətnə ifadə planı ilə məzmun planı arasında baş verən asimmetriyaya görə, ismin kəmiyyət formalarının məzmununda yeni, ikinci funksiyalar yaranır: transpozisiya, neytralizasiya və desemantizasiya.

2. *Neytralizasiyada* ismin kəmiyyət formalarının semantik oppozisiyası aradan qalxır, tək və cəm forma ümumiləşmə ifadə edir.

3. Neytralizasiyada bir forma (tək) digər formanı (cəm) əvəz edə bilsə, *transpozisiyada* bu, mümkün deyildir, yəni forma dəyişməsi birtərəflidir. Transpozisiya zamanı dil elementinin məzmununda yeni səmlər əmələ gəlir.

4. *Desemantizasiya* funksiyasında cəm kəmiyyət forması öz paradigmatik mənasını itirir. Bu, struktur, formal funksiyadır və əsasən kontekstdən asılı olmur.

5. Tədqiqat nəticəsində differensial sem adlandırdığımız «təklilik» (S) - «cəmlilik» (P) əsasında potensial «bütövlük» (a) - «üzlənmə» (a₁), «eynilik» (b) - «müxtəliflik» (b₁), «müəyyənlik» (c) - «qeyri-müəyyənlik» (c₁) «məhdudluq» (d) - «qeyri-məhdudluq» (d₁) səmləri müəyyən edilmişdir. Bu potensial səmlər obyektiv – potensialdır, çünki onlar predmetlərin real diskretliyinə əsaslanaraq müəyyən edilir.

İsmin cəm formasının struktur mənasında subyektiv - potensial «intensivlik» (e) - «qeyri-intensivlik» (e₁) səmləri də aşkar edilmişdir ki, bunlar obyektin üzlənməsi ilə bağlı deyildir və emosional qavrayışların ifadəsi ilə əlaqədar olaraq işlədilir.

6. Obyektiv – potensial səmlərin mətnə reallaşma miqdarı kontekstdən asılı olur: bir halda cəm formanın transpozisiya olunmuş semantik quruluşuna bir sem, digər halda iki, başqa halda isə üç sem daxil ola bilər.

7. Transpozisiya olunmuş isimlərin semantik quruluşunu daxili və xarici kontekstlər vasitəsilə şərh etmək mümkündür. Verilmiş söz forması çərçivəsində kəmiyyət qrammari -s daxili konteksti, qrammatik formanın dil əhatəsi isə xarici konteksti yaradır.

8. Transpozisiyanın leksik vasitələri aşağıdakı leksik-semantik sahələri yaradır: 1) üzlənmə; 2) müxtəliflik; 3) qeyri-müəyyənlik; 4) qeyri-məhdudluq; 5) intensivlik; 6) qeyri-intensivlik.

9. İsmin kəmiyyət formalarının neytralizasiyasını doğuran əsas şərtlər ümumiləşdirmə və inkarlıq kontekstləridir. Mətnə ümumiləşdirmə kontekstinin müqayisə və gizli müqayisə növləri aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur.

10. «Distributiv cəm kəmiyyət» adlandırdığımız neytralizasiya növündə çoxluqdan bir predmet (şəxs) seçilir və ona cəm formada olan isim aid

edilir.

11. Müasir ingilis dilində cəmdə işlənən isimlərin desemantizasiya formalarını iki qrupa bölmək olar:

1. Lüğətlərdə «pl.» işarəsi ilə verilən isimlər; 2. a) lüğətlərdə «usu.pl.» və «often pl.» işarəsi ilə verilən isimlər; b) əsasən cəm formada işlənən, lakin leksikalizasiya mənası lüğətlərdə qeyd olunmayan isimlər.

12. Mətdə ismin kəmiyyət formaları mətnyaradıcı formal vasitələr kimi çıxış edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca elmi ideyaları və nəticələri iddiaçının nəşr etdirdiyi aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarının neytrallaşması məsələsinə dair // Azərbaycan məktəbi, 1981, № 7 (409), s. 36-38
2. Десемантизация форм числа существительных в современном английском языке / Тезисы IV республиканской научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. Баку, 1981, с. 72
3. Дифференциальные и потенциальные семы в структуре значения форм числа существительных / Тезисы докладов V республиканской научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. Баку, 1982, с. 23
4. Механизм семантической транспозиции форм числа существительных / Структура языка и современные методы ее анализа. Баку, 1986, с. 44-45
5. İsmün kəmiyyət formalarının semantik transpozisiyası / Dil və onun tədrisi metodikası məsələlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransındakı məruzələrin tezisləri. Bakı, 1994, s. 134-135
6. Внутренний и внешний контексты, обуславливающие транспозицию форм числа существительных / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu. Məqalələr toplusu (IV). Bakı, 2000, s. 117-122
7. Mücərrəd isimlərin cəm kəmiyyət formalarının transpozisiyası // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, Bakı, 2003, № 3, s. 50-53
8. Нейтрализация форм числа существительных в контекстах обобщения и отрицания / Академия образовательных наук

Грузин. Грузинский технический университет. Приложение к журналу «Вестник» Академии образовательных наук Грузии, Труды, 9, Тбилиси, 2007, с. 44-50

9. Maddi isimlərin cəm kəmiyyət formasının transpozisiyası // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, Bakı, 2007, № 4, s. 73-79
10. Müasir ingilis dilində ismin cəm kəmiyyət formasının leksikalizasiyası // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri: Dil və ədəbiyyat seriyası, 2007, № 1, s. 98-101
11. Mətn linqvistikasında vahid problemi (abzas mətn vahidi kimi) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri: Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. 2007, № 5, s. 48-51

Контекстуально-функциональный анализ форм числа
существительных в современном английском языке

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена контекстуально-функциональному анализу форм числа существительных в современном английском языке. Она состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении рассматриваются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, выбор языкового материала и методы исследования.

Первая глава посвящена контекстуально-функциональному анализу грамматических категорий, в частности, грамматической категории числа существительных, семантической структуре категории числа существительных в современном английском языке и основным парадигматическим значениям форм числа существительных.

Во второй главе анализируется функция семантической транспозиции форм числа существительных, выявляется механизм семантической транспозиции форм числа существительных, выясняются внутренние и внешние контексты, обуславливающие транспозицию этих форм, изучается транспозиция форм множественного числа абстрактных, материальных существительных, а также существительных, обозначающих единичные понятия и названия лиц.

В третьей главе рассматриваются функции нейтрализации и десемантизации форм числа существительных в современном английском языке. Здесь выявляются объективные признаки и условия нейтрализации – контексты обобщения и отрицания, сравнение объясняется как частный случай нейтрализации. В этой главе также доказывается, что десемантизация – формальная функция, выявляется механизм десемантизации, исследуется лексикализация множественной формы числа существительных.

В заключении обобщаются основные выводы диссертации.

Contextual-functional Analysis of the Number Forms
of Nouns in Modern English

SUMMARY

The dissertation deals with the contextual-functional analysis of the forms of number of nouns in modern English. It consists of the introduction, three chapters, conclusion and the list of the used literature.

The introduction outlines the actuality of the theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance, the choice of the language material and the methods of the research.

Chapter One deals with the contextual-functional approach to the analysis of grammatical categories, in particular, the grammatical category of number of nouns, semantic structure of the category of number of nouns in modern English and main paradigmatic meanings of the forms of number of nouns.

Chapter Two gives the analysis of the function of semantic transposition of the forms of number of nouns, reveals the mechanism of semantic transposition of the forms of number of nouns, explains the inner and outer contexts causing the transposition of these forms, studies the transposition of the plural forms of number of abstract, material nouns, as well as the nouns signifying single notions and proper names.

Chapter Three deals with the functions of neutralization and desemantization of the forms of number of the nouns in modern English. This chapter reveals the objective features and conditions of the neutralization – contexts of generalization and negation and studies the comparison as a special case of neutralization. The research also casts light over the desemantization as a formal function and reveals the mechanism of desemantization. The formation of lexicalization of the plural forms of nouns is investigated in this chapter, too.

Basic results are summarized in the conclusion of the dissertation.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ВАГИФ АГАСАФ оглу ГАМБАРОВ

КОНТЕКСТУАЛЬНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФОРМ
ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

10.02.04 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2008